

GÁJER LÁSZLÓ

LORD ACTON: A WHIG TÖRTÉNETÍRÁS PÉLDÁJA*

John Dalberg-Actont (1834–1902) utókor alapvetően történészként ismeri. Munkásságát azonban liberális politikai elkötelezettség is jellemezte, és emiatt politikai íróként fontosabb lehet számunkra, mint történészként. Írásaiban a politikai szabadság erős igénye döntően meghatározta, ahogy a múlt eseményeiről írt. Az alábbiakban elsősorban az ő példáján keresztül mutatom be, hogy melyek a whig történetírás legfontosabb jellemzői, hogy történelmi témái ellenére a whig történelemszemlélet alapvetően politikai gondolkodásmódot tükröz, és hogy hatása és esetleges legitimitása napjainkban is lehetséges.

Induljunk ki abból az észrevételből, hogy az angol ajkú népek önértelmezésének van egy sajátos megnyilvánulása, amely bűvópatak módjára határozza meg történetírásukat és az eszmék történetéhez való hozzáállásukat. A történelmi önértelmezésnek arra a konkrét megvalósulására gondolok, amelyet politikai jellegénél fogva – egy bizonyos összefüggésben – whig történelemfelfogásnak neveznek, utalva az Angliában a dicsőséges forradalom után az abszolút monarchiával szemben az alkotmányos monarchiát támogató whig pártra is. Egy múltbeli eseményről több szempontból is lehet írni. A történetírás ugyanis bizonyos értelemben mindig preconcepciókból táplálkozik. Horkay Hörcher Ferenc megfogalmazásában „a múlt megismerése közvetlenül lehetetlen, hiszen a múlt halott”.¹ Ezért John Lukacs szavaival élve a „történelmi tények” helyett inkább a „tények történetéről” kell beszélnünk.² Különösen igaz ez akkor, ha politikai szempontok is meghatározzák a történész beszámolóját. Másként közelíti meg például a középkori inkvizíciót egy 20. századi katolikus, illetve egy protestáns szerző, mint ahogy minden bizonnyal másként tekint a francia forradalomra egy restaurációpárti, ellenforradalmi gondolkodó az 1830-as években, mint egy meggyőződéses köztársaságpárti. A whig történelemértelmezést az alkotmányosság elvi követelményeit hangsúlyozó történelemszeinek előzetes szempontja határozza meg, amely elsősorban az angol ajkú országokban itt-ott máig hatással van az események értékelésére. A *whiggish* jelző – melynek legkorábbi ismert használatáról 1684-ből van írásos emlékünks – sajátosan azokra a történészekre vonatkozik, akik szerint a történelemből kiolvasható a feltartóztathatatlan haladás, szorosabb értelemben a politikai szabadság visszafordíthatatlan növekedésének dinamikája. Az ilyen politikai szempontok szerint író szerzőket gyakran érte az a vád, hogy a múltat a jelen fényében, a jelen – elsősorban politikai – kritériumai alapján értékelik.³ Ezért a *whiggishness* kifejezést az elmúlt két évszázadban gyakran használták pejoratív értelemben is, egy-egy történésznek pedig néha

* A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Ludovika Kutatócsoport keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

¹ HORKAY HÖRCHER FERENC: *Történetírás és erkölcsi ítéletkezés. Az Acton-Creighton levélváltás*, BUKSZ 1992/3., 373.

² Lásd JOHN LUKACS: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*, Európa, Budapest, 2004, 150–157.

³ Vö. *Whiggish* = *The Merriam-Webster Dictionary of Synonyms and Antonyms*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Whiggish>.

már attól kellett félnie, hogy esetleg a whig jelzővel illetik.⁴ Bár a whig narratíva leginkább a 19. században volt meghatározó, és a 20. század totalitárius irányzatainak megerősödésekor kifulladásra látszott, bizonyos értelemben mind a mai napig erős hatással bír.

A következőkben először magát a whig történetírói módszert mutatom be, elsősorban Roger Scruton és Michael Oakeshott megközelítése alapján, hogy aztán Herbert Butterfield meghatározó kritikáját megvizsgálva Ernst Mayr megközelítésének részleges elfogadásával tegyek javaslatot a whig narratíva lehetséges értékelésére. A módszer vizsgálatát konkrét szövegek ismertetésével fogom elmélyíteni: a whig szerzők közül természetesen elsősorban Lord Acton írásait hozom fel példaként, különös figyelemmel az ő Machiavelli-recepciójára, de vele összefüggésben idézem kortársai, Thomas Macaulay és Mandell Creighton ide vonatkozó, karakteres szövegeit is. Céлом az, hogy a jelenség – a whig narratíva – mibenlétét és aktualitását érzékeltessem, de a tárgyilagos bemutatáson túl érvelni szeretnék annak egyfajta – napjainkban elfogadható – legitimitása mellett is.

A whig történetírás

Roger Scruton szerint a whig történelemértelmezés alapjául szolgáló elméletben meghatározó a társadalmi haladás és a reakció küzdelmének víziója, melynek során a progresszívek győztesként kerülnek ki, ez pedig az emberiség növekvő jólétét, a felvilágosodás és az emancipáció megerősödését hozza magával. Scruton megjegyezte, hogy a whig történész a múltat előítéletek fényében szemléli, erkölcsi ítéleteit pedig anakronizmus és a teleológia erős igényéből fakadó torzítások jellemezhetik.⁵ Módszerének gyakran pártpolitikai jellege van, de felfedezhetjük abban a whig arisztokrácia gondolkodásának azon hajlamát is, hogy túlbecsüli saját történelmi küldetését.⁶

Michael Oakeshott inkább abból a szempontból közelítette meg a whig szerzők módszerét, hogy szerintük a modern kor történetírása egyes múltbeli gondolkodási sémák kiküszöbölését kívánja meg. Nem elsősorban azért, mert ezek a korhoz kötött gondolkodási keretek általában megkérdőjelezhetők, hanem mert a whig történész eleve elkötelezte magát arra, hogy elhagyja azokat, amikor a múlt egy konkrét eseményével foglalkozik, a helyzet célzatosabb, kötöttebb vizsgálata érdekében. Ez csak akkor lehetséges, ha úgymond a saját szempontjai alapján „megrövidített történetet” (*abridged story*) vizsgál: a múlt eseményeit a jelen szempontjai és követelményei alapján értékeli. Ezzel a módszerrel pedig rögtön el is veszíti a történet eredeti értelmének egy részét. A whig történész a politikai szabadság növekedésének sajátos és átfogó vizsgálati szempontja szerint egyszerűsíti le, rövidíti meg a történelmet.⁷ Ez a módszer az események sorát a jelenből visszatekintve szemléli, és azokból egy sikertörténetet akar

⁴ Vö. ERNST MAYR: *When is Historiography whiggish?*, *Journal of the History of Idea* 1990/2., 301.

⁵ Vö. GEORGE MACAULAY TREVILYAN: *A Life in History*, Penguin Books, London 1992, 208.

⁶ Lásd ROGER SCRUTON: *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, Palgrave Macmillan, New York, 2007³, 735.

⁷ MICHAEL OAKESHOTT: *The Whig Interpretation of History* = UÓ.: *What is History? and Other Essays*, Imprint Academic, Charlottesville, 2004, 219–220.

kiolvasni. A whig szerzők víziója szerint az angol alkotmányosság számtalan megpróbáltatás során emelkedik fel a múltból, és ez a szabadságésemény végül beteljesedik a nép történetében; a történelem hősei pedig azok, akik ezt a fejlődést elősegítették.⁸

A whig történetírással foglalkozva megkerülhetetlen Herbert Butterfield *The Whig Interpretation of History* (1931) című írása.⁹ Butterfield úgy mutatta be az angol alkotmányosság történetíróit, mint akiknek kutatási módszere – a politikai szabadságjogok progresszív kiterjesztésének vizsgálata – szempontjából úgy tűnik, hogy az előre tekintő liberálisok folyamatos harcban állnak hátratekintő konzervatívokkal.¹⁰ A whig történész mintája Butterfield szerint a 19. századi angol *gentleman* alakja, aki protestáns, progresszív és liberális. Ez a protestáns narratíva a maga előképét Luther és a pápa, vagy a hugenották és Medici Katalin harcában fedezte fel. Whig jellege pedig az angol polgári forradalom idején I. Károly és a parlament vagy az ifjabb Pitt és Charles James Fox ellentéte körül kialakult vitákban kristályosodott ki.¹¹ Butterfield egyébként tágabb értelemben minden olyan történészre is alkalmazta a whig jelzést, aki a múltat a modern kor tudásbázisának fényében ítélte meg.¹² Ezek után nem állítom, hogy a whig szempont felületes képtelenség volna. Egy történész azért dolgozhat ilyen módszerekkel, azért törekedhet arra, hogy a jelen szempontjai alapján értékelje a múltat, mert posztulálja, hogy a világ számos értelemben ugyanaz a múltban és ma, a legkevésbé hasonló személyek és események pedig mégsem teljesen különbözőek egymástól. A történész célja, hogy megmagyarázza, feloldja a múlt és a jelen különbségét, és mintegy közvetítő legyen a mai és a régi generációk között.¹³ A whig történész számára az események értékét leginkább az határozza meg, hogy azok hozzájárultak-e a politikai szabadság növekedéséhez. Ebből a szempontból köti össze a múltat és a jelen, ezen szempont mentén hozza közel a megtörtént eseményeket. Butterfield szavaival: „Through this system of immediate reference to the present-day, historical personages can easily and irresistibly be classed into the men who furthered progress and the men who tried to hinder it.”¹⁴ Az ilyen gondolkodó bizalommal tekint az emberi természetre, ezért tiszteli az emberi szabadságot, szemben a torykkal, akik – ahogy mondani szokták – ennek hiányában bizalmukat a régi intézmények stabilitásába fektették, és jobban kedvelték a múltat, mint a jövőt.¹⁵

A whig történetírás ellentétéként – annak tudatában, hogy ez a szembeállítás nyilvánvalóan sematikus – Leopold von Ranke (1795–1886) német romantikus történetírói módszerét hozhatnánk fel példaként.¹⁶ Ranke az egyes történelmi eseményeket önmagukban próbálta megérteni, és alapvetően elvetette a történelmet átfogó egyetemes eszmét. A konkrét törté-

⁸ Vö. *Uo.*, 220.

⁹ Újabb kiadása: Herbert BUTTERFIELD: *The Whig Interpretation of History*, W.W.Norton & Company, New York – London, 1965.

¹⁰ Vö. MAYR: *I. m.*, 301.

¹¹ BUTTERFIELD, *I. m.*, 3–5.

¹² Vö. MAYR, *I. m.*, 301–302.

¹³ Vö. BUTTERFIELD, *I. m.*, 9–10.

¹⁴ „Ez a rendszer azzal, hogy közvetlenül a jelen pillanatra vonatkoztat, könnyen úgy osztályoz történelmi személyiségeket, mint akik elősegítették a fejlődést vagy mint akik megpróbálták megakadályozni azt.” *Uo.*, 11.

¹⁵ Vö. Alan John Percivale TAYLOR: *Essays in English History*, Hamish Hamilton, London, 1976, 18.

¹⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a fiatal Actonra nagy hatást gyakorolt Ranke módszere. Vö. HORKAY HÖRCHER: *I. m.*, 372.

néseket akarta feltárni, előítéletek nélkül, lehetőleg hiteles források alapján, úgy ahogy azok megtörténtek. Úgy vélte: „Strenge Darstellung der Tatsache, wie bedingt und unschön sie auch sei, ist ohne Zweifel das oberste Gesetz”.¹⁷ A történész hivatásáról így írt: „Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen: so hoher Aemter unterwidmet sich gegenwärtige Versuch nicht: er will bloß zeigen wie es eigentlich gewesen.”¹⁸

Megmutatni a dolgokat, az eseményeket úgy, ahogy azok történtek, a 19. századi objektív forrásalapú történelemtudomány legfontosabb célkitűzése volt. Míg a Ranke nevével jelzett módszer a történelem tárgyilagos bemutatására törekedett, a vizsgált kor saját szempontrendszeréből és körülményeinek mind pontosabb feltárásából próbálva megérteni az egyes eseményeket, addig a whig narratíva a progresszív gondolkodás előzetes elvárásai alapján ragadta meg a múlt valóságát. A whig történelemértelmezés nem más, mint a múlt tanulmányozása a jelenre vonatkoztatva („It is part and parcel of the whig interpretation of history that it studies the past with reference to the present”¹⁹), és ez a megközelítés akár kifogásolhatatlan is lehet, ha szempontjait kellő körültekintéssel alkalmazzák. Gyakran azonban éppen akadályát képezi a történelmi megértésnek, mert a múltat közvetlenül a jelenre vonatkoztatja, a jelenből értelmezve azt, ezért a múlt úgy szerepel csupán, mint a modern kor gyökere és elővételezése.

Lord Acton whig történetírása

Butterfield Lord Actonról név szerint is hosszan írt idézett kötetében, megállapítva, hogy benne a whig történész a legnagyobb öntudattal jelent meg. Lord Acton meggyőződésesen kutatta és védte a politikai szabadság eszményét. Gyakorló katolikus, tanult teológus volt, politikai meggyőzései alapján mégis magas szinten tette magáévá a történetírás whig megközelítését. A whig gondolkodásról és a liberális eszméről így írt: „The Liberal ideas bred in sectarian circles, here and in America, did not become the common property of mankind until they were detached from their theological root, and became a creed of a party.”²⁰ A protestáns és puritán mozgalmak önlegitimációs törekvéseiből eredő, de azokat meghaladó szabadságesezmény a Whig és a Liberális Párt tevékenységén keresztül kapott teret, a lelkiismereti szabadság (*liberty of conscience*) – ahogy Acton öntudatosan megállapította – idővel Ang-

¹⁷ „A tények szigorú bemutatása, bármennyire feltételesek vagy függőek legyenek azok, kétségkívül a legmagasabb törvény”. Leopold von RANKE: *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*, Dunder & Humlot, Leipzig 1885³, VII.

¹⁸ „A történelemmel kapcsolatos feladatunk az, hogy elkövetkező éveik javára, tanítva a múlt vezessük kortársainkat, hozzátéve, hogy ilyen magas feladatra a jelen kísérlet nem vállalkozik: csak meg akarja mutatni a dolgokat úgy, ahogy azok történtek.” (Uo.) Vö. Edward Gaylord BOURNE: *Leopold von Ranke*, *The Sewanee Review* 4/4. (1896. augusztus), 390.

¹⁹ „A történelem whig értelmezésének a része, hogy a múltat a jelenre nézve tanulmányozza”. BUTTERFIELD: *I. m.*, 11.

²⁰ „A liberális eszmék szektariánus körökben jöttek létre itt és Amerikában egyaránt, és egészen addig nem váltak az egész emberiség közös tulajdonává, amíg el nem szakadtak teológiai gyökereiktől, hogy egy párt hitvallásává váljanak”. John Edward ACTON: *The Rise of the Whigs = Selected Writings of Lord Acton*, I., szerk. J. Rufus Fears, Liberty Found, Indianapolis, 1985, 92.

lia legfőbb java lett.²¹ A hagyatékában talált kéziratok egyikén ezt olvashatjuk: „The Whigs made Liberty the party object for the first time. It was not national liberty, not class liberty, not religious liberty, but political.”²² Valamint: „The first party that made liberty its object [...] It desires the union of elements. That is the division of power. A power not divided is a power not limited.”²³ Ezek a mondatok sokkal inkább a politikai szabadság eszméjére vonatkoztak, mint egy konkrét pártra. Jóllehet a whig mozgalom nem volt tökéletes, „their philosophy, or rather their philosopher, John Locke, is always reasonable and sensible, but diluted and pedestrian and poor” – ahogy Lord Acton megjegyezte,²⁴ de azt is hozzátette, hogy az angol történelem legfontosabb eseményei miatt a whig irányzat mégis – egy időre legalábbis – a legfontosabbá vált az országban.²⁵

Az eddig idézett szövegekben Lord Acton politikai liberalizmusáról a whig párttal kapcsolatban volt szó. De ő – életrajzi hátterét is ismerve – kevésbé volt politikus, mint inkább a történelmet megfigyelő politikai gondolkodó. Ebben hasonlított kortársára, az általa fiatalon nagyra értékelt Thomas Macaulay-ra (1800–1859), aki whig szerzőként a politikai szabadság kibontakozásában a történelem kibontakozásának irányát látta. Érdemes most Macaulay szövegeiből is felidézni néhány példát, hiszen azon túl, hogy a fiatal Acton maga saját munkamódszerét Lord Macaulay történetírói módszeréből eredeztette,²⁶ Macaulay egyes szövegei remek példákat szolgáltatnak a whig narratíva megértéséhez is. Antik történészekről szólva például megjegyezte: „Enthusiastically attached to the name of liberty, these historians troubled themselves little about its definition.”²⁷ Majd néhány sorral lejjebb: „These writers, men who knew not what it was to have a country, men who had never enjoyed political rights, brought into fashion an offensive cant about patriotism and zeal for freedom.”²⁸ Ezeket a sorokat olvasva érezhetjük mit jelent, amikor egy szerző a jelen szempontját visszavetíti a múltra, például az antik történelemben a jog uralmát és a politikai szabadságjogokat kutatva. Az *Anglia története* című munkájában, amely 1685-től 1702-ig írja le a szigetország eseményeit: II. Jakab uralkodását, a dicsőséges forradalmat és Orániai Vilmos uralmának idejét, ugyancsak lépten-nyomon felismerhetjük a whig szerző szempontjait. Így írt: „Az ó

²¹ Vö. *Uo.*

²² „A whigek a párt elsődleges céljának a szabadságot tették meg. Ez nem nemzeti szabadság, nem egy osztály szabadsága és nem is vallásszabadság. Ez politikai szabadság.” John Edward ACTON: *Whigs = Selected Writings of Lord ACTON*, III., szerk. J. Rufus Fears, Liberty Found, Indianapolis 1988, 534. (A kézirat: Cambridge University Library, Add. MSS., 4949, 137.)

²³ „Ez az első párt, amelynek célja a szabadság [...] Kívánja a részek egységét. Ennek útja a hatalom megosztása. Az a hatalom, amely nem megosztott, az nem is korlátozott.” ACTON: *Whigs*, 534 (Cambridge University Library, Add. MSS., 4955, 2).

²⁴ „Filozófiájuk, vagy inkább a filozófusuk, John Locke, mindig ésszerű és tudatos, de egyben híg, földhözragadt és szegényes”. ACTON: *The Rise of the Whigs*, 107.

²⁵ *Uo.*, 108.

²⁶ Így fogalmazott: „Ez nem csupán whigizmus volt, hanem Macaulay, akivel akkoriban tele volt minden gondolatom”. Cambridge University Library, Add. MSS., 4905/212.

²⁷ „Ezek a történészek, miközben lelkesen kötődtek a szabadsághoz, nem sok gondot fordítottak annak meghatározására.” Thomas Babington MACAULAY: *Essay on History = The Miscellaneous Writings and Speeches of Lord MACAULAY*, Longmans, Green and Co., London, 1889, 142.

²⁸ „Ezek az írók, akik mit sem tudtak arról, mint jelent a haza, emberek, akik sosem élvezték a politikai jogokat, divatba hoztak egy offenzív zsargont a hazaszeretetről és a szabadság iránti lelkesedésről.” *Uo.*, 143.

angol kormányzat egy volt azon korlátolt egyeduralmak közül, minők a középkor folytán nyugoti Európában alakultak, s melyek között, sok eltérés dacára, erős családi hasonlat tűnt föl.”²⁹ A régi idők kormányzatáról pedig így: „Az ilyen alkotmányok közt, régi idők óta, méltán legjobbnak tartatott az angol.”³⁰ Ennek pedig – Macaulay szerint – az volt az oka, hogy az uralkodó hatalmát három alkotmányos elv korlátozta: nem hozhatott törvényt és nem vehetett ki adót parlamentjének beleegyezése nélkül, végrehajtó intézkedéseit tekintve pedig az ország törvényei szerint volt kénytelen eljárni. A történész hozzátette, hogy ez az alkotmányosság nem egycsapásra alakult ki, hanem a történelem formálta időről időre.³¹ Büszke volt az angol alkotmányosságra, annak történetében a szabadság történetét látta és a múltat ennek szemüvegén keresztül értékelte újra. Macaulay tehát a történész eszköztárával dolgozik, írásaiban a múlt megítélését mégis áthatja a politikai szempont, a whig történész szempontja.

Visszatérve Lord Actonhoz, az ő whig módszerének hatása legmarkánsabban a politikai hatalom túlzott megnövekedésétől való már-már aggodalmas távolságtartásban mutatkozott meg. Levelezésében találjuk azt a mondatot, amely idővel a legismertebb mondásává vált: „Power tends to corrupt and absolute power corrupts absolutely.”³² A levél tartalma jól mutatja Lord Acton whig elkötelezettségét, de a történelemértelmezésnek egy, a whig szempontból fakadó, morális elveket kereső rétegét is. A levél címzettje az akkor már cambridge-i történészprofesszor, a későbbi petersborough-i anglikán püspök, Mandell Creighton (1843–1901), aki a Lord Acton által 1886-ban alapított *English Historical Review* első kiadója, Acton barátja és munkatársa volt. A katolikus Lord Acton több kötetét is lektorálta a *History of the Papacy during the Period of the Reformation* című ötkötetes fõmûvének, élénk vitát folytatva az anglikán professzorral a pápaság szerepéről.³³ Jóllehet Creighton nézetei a historicista felfogáshoz állnak közel,³⁴ õt a pontos események érdekelték, mégis – a whig fejlődéseszmény kánonja szerint – a jelen szempontjait vetítette a múltra, amikor számonkérte a középkori pápaságon a tolerancia és a felvilágosult hozzáállás hiányát. A pápaság múltját vizsgálva azzal szemben a viktoriánus kor politikai elvárását fogalmazta meg. Lord Acton szintén elvárással tekintett a múlt eseményeire, azokban a politikai szabadság növekedését keresve, de ezek morális elvárások voltak, amelyek sokkal inkább arról szóltak, hogy a múlt tapasztalata mit taníthat a jövő nemzedékei számára. Nem elégedett meg azzal, hogy – miként õ fogalmazott – közkedvelt elõítéletek (*favourable presumption*) alapján bírálja a hatalom birtokosait (jelen esetben a pápaságot), hiszen ezek az elõítéletek éppúgy elhatalmasodhatnak, mint maga a politikai hatalom. Ehelyett egyfajta történelmi felelõsség (*historic responsibility*) fontosságát hangsúlyozta, melynek különösen fontos szerepe van a hatalom megrontó hatása megmutatkozásakor. Ez

²⁹ Thomas Babington MACAULAY: *Ánglia története II. Jakab trónralépte óta*, I., ford. Csengery Antal, MTA, Budapest 1875, 30.

³⁰ *Uo.*, 31.

³¹ *Uo.*, 32–33, 35.

³² „A hatalom megront, az korlátlan hatalom korlátlan mértékben ront meg.” John Edward ACTON: *Letter to Mandell Creighton April 5, 1887, Acton–Creighton Correspondence = Selected Writings of Lord ACTON*, II., szerk. J. Rufus Fears, Liberty Found, Indianapolis, 1986, 383.

³³ Vö. Roland HILL: *Lord Acton*, Yale University Press, New Haven – London, 2000, 296–298.

³⁴ Vö. HORKAY HÖRCHER, I. m., 375.

a történelmi felelősség a történelmi múlt morális üzenetének felfejtésében áll. Lord Acton összekapcsolta a múltat és a jelent: a múlt tanulsága következtében feltáruló moralitás érvényesülése a történelemben a szabadság növekedését eredményezi. Ezek a morális elvek éppen akkor rajzolódnak ki, amikor az események ugyanezen politikai szabadság növekedését szolgálják. Míg Creighton a protestáns whig szempontok alapján értékelt és nemegyszer bírálta a pápaság szerepét a múltban, addig a katolikus Acton – a whig kánon klasszikus elvárásából kiindulva – a szabadság történetének morális alapelveit kereste.³⁵ Azt hiszem, eltekintve a szöveg részletesebb elemzésétől, elmondhatjuk: a Creightonnal való vitában megmutatkozott, hogy Lord Acton igazi whig szerző volt. Elutasította a politikai hatalom túlnövekedését, amikor azt írta: „Great men are almost always bad men, even when they exercise influence and not authority.”³⁶

Ezek a példák: Macaulay, Creighton és Acton gondolatai jól mutatják azt az erős igényt, amely 19. századi angol, gyakran politikailag is befolyásolt történetírás alapvető szándéka volt: morális elvárással szemlélni a történelmi eseményeket, belőlük a politikai szabadság folyamatos növekedését kiolvasva.

Lord Acton és Machiavelli

A továbbiakban, mint a szabadság történetének és a whig történelemértelmezés erős hatásának példáját, Lord Acton Machiavellihez fűződő viszonyát mutatom be. Lord Acton Itáliában született, azon a földön, ahol elkezdődött a politikai hatalom természetének egészen új elemzése. Mégpedig Machiavelli munkáival, akiről Acton ezt írta: „how so intelligent and reasonable a man came to propose such flagitious counsels”.³⁷ Lord Acton csodálattal vegyes elutasítással tekintett Machiavellire, nemegyszer sematikusán démonizálva őt. Ez az idézet, amely egyben mutatja Machiavelli megítélésének alaptónusát is műveiben, a vele foglalkozó legterjedelmesebb szövegéből, az *Il Principe* 1891-es oxfordi kiadásához írt tízoldalas előszóból származik.³⁸ Lord Acton az előszóban Machiavelli történelmi hatását elemezte, arról értekezve, hogy annak politikai elvei az életét követő 300 évben is helytállóknak és nemegyszer divatosnak bizonyultak – hiszen a firenzei politikai író szerint rendkívüli célokot nem lehet szokványos szabályok adta keretek között megvalósítani. Acton történelmi példái között szerepel a 16. századi Velencei Köztársaság, amely „Machiavellinél is machiavelliánusabb” volt, amennyiben a gyilkosságot politikai gyakorlatának mindennapi részévé tette, de hasonlóan gondolkodtak például a Medici pápák, X. Leó (ur. 1475–1521) és VII. Kelemen (ur. 1523–1543). Az utóbbi hozzájárult ahhoz, hogy *A fejedelem* ismét megjelenjen Rómában, és közismert mondása volt:

³⁵ Tudjuk, vele szemben Creighton – Horkay Hörcher megfogalmazása szerint – az „erkölcsök történeti meghatározottsága, relativitása mellett szállt síkra”. *Uo.*, 374.

³⁶ „A nagy emberek mindig rossz emberek voltak, amikor a befolyásukat és nem a tekintélyüket érvényesítették.” ACTON: *Letter to Mandell Creighton April 5, 1887*, 383.

³⁷ „[...] hogy tudott egy ilyen intelligens ember aljas tanácsokat adni”.

³⁸ Lásd John Edward ACTON: *Introduction to Burd's Edition of Il Principe by Machiavelli = Selected Writings...*, II., 479–495. Az eredeti előszót lásd Lawrence Arthur BURD (szerk.): *Il Principe*, bev. Lord Acton, Clarendon Press, Oxford, 1891, XIX–XL.

„Chi va bonamente vien trata da bestia.”³⁹ Az általánosan gyakorolt, a kor sajátosságaként fel-fogott, szükségszerűnek feltüntetett, ám egyébként becstelen akciókat, illetve az ezekre szóló felhívást a többségi vélemény jóváhagyta csak azért, mert azok jó célra vezettek – jegyezte meg Lord Acton. A hatalom gyakorlói úgy érveltek: ahogy a kényszerű ágyhoz kötöttség szerves része az orvoslásnak, úgy a jó és hasznos tetteknek is előfeltételei lehetnek a becstelen cselekedetek. Míg a moralisták elítélték Machiavellit, a politikusok egybehangzóan tapsoltak neki – utalt rá Acton. Márpedig – tette hozzá – a politikában sokkal könnyebb egy-egy gyakorlati hibát elkövetni, de roppant nehéz helyrehozni egy hibás cselekvés meggyengült erkölcsi alapjait. Ha azt mondjuk – folytatta –, hogy a közéletet nem befolyásolhatja az erkölcs, akkor öszszemosódik a jó és a rossz jelentése, az embert csupán az adott kor ítéli meg, és az események pillanatnyi, látszólagos bölcsessége előbbre való lesz, mint általában az ember bölcsessége. Acton Leopold von Ranke észrevételeit idézte fel: „Ein Geschlecht, ein Volk löst das andere ab, und der Lebende hat Recht.”⁴⁰ Valamint Hegel mondatát: „Der Gang der Weltgeschichte steht ausserhalb der Tugend, des Lasters, und der Gerechtigkeit.”⁴¹ Nem véletlen tehát Machiavelli folyton megújuló népszerűsége, hiszen ő patrióta volt, republikánus és liberális, de mindenekfelett elég okos ahhoz, hogy tudja: a politika induktív tudomány,⁴² amelyet fennkölt célok igazolnak, a felelőtlen álmodozók és az álszentek pedig lerombolják azt – tette hozzá Lord Acton. A példákból az látszik, hogy Actonnak célja volt ezek bemutatásával. Olyan példákat keresett, amelyek alapján meg tudta mutatni, hogy Machiavelli erkölcstelenséget hozott a politikába. Ez pedig szolgálja volt a hatalomnak és ellensége a politikai szabadságnak, de mindenképpen ellenkezett Lord Acton erkölcsi alapállásával.

Az angol puritán forradalomról írt elemzésében Acton rámutatott a Stuart-ház Machiavellire alapozott felfogására, nevezetesen, hogy az állam önmaga ura. Céljai nem függenek a társadalom erőitől vagy az emberek kívánságaitól, hanem a nemzetközi politika, fegyverkezés, gazdaság és jog kérdéseire koncentrálnak.⁴³ Machiavelli útmutatása szerint: az államnak nincsenek korlátai, nem szorítja azt az egyenlőség követelménye, nincs kötelezettsége a nemzetekkel és az állampolgárokkal szemben, gyakran pusztítás által is erősödik, és jóváhagy mindent, ami hatalma növekedését eredményezi.⁴⁴ *Cavour* című cikkében Giuseppe Mazzini idézte, aki szerint Machiavelli megmutatta, hogy a politikában nincsenek elvek, csak célszerűség és alkalom.⁴⁵ Ennek éppen ellenkezőjét élték át azok a városok, amelyek II. Gyula pápasága alatt a Pápai Államhoz kerültek. Mivel a pápa nem törődött azzal, hogy birtokait uralma alá hajtja, sem a védelmet, sem az adminisztrációt tekintve, így azok szabadon élvezhették önállóságukat.⁴⁶ A Stuartok és Mazzini egyaránt a szabadság ellenségei voltak, míg a II. Gyula pápa alatt kialakult helyzet – Acton értelmezése szerint – a szabadság növekedésének ked-

³⁹ „Aki becsületesen jár, az vadállat áldozata lesz.” ACTON: *Introduction to Burd's Edition of Il Principe*, 481.

⁴⁰ „A versengő népek között mindig a győztesnek van igaza, az szabja meg a törvényeket.” *Uo.*, 486.

⁴¹ „A világtörténelem folyása felette áll az erénynek, a szenvedélynek és az igazságosságnak.” *Uo.*, 489.

⁴² *Vö. Uo.*, 490.

⁴³ John Edward ACTON: *The Puritan Revolution = Selected Writings...*, I., 90.

⁴⁴ *Vö. John Edward ACTON: Beginning of the Modern State = Uő.: Lectures on Modern History*, szerk. John Neville Figgis, Macmillan and Co., London, 1921, 51.

⁴⁵ John Edward ACTON: *Cavour = Selected Writings...*, I., 449.

⁴⁶ Lásd John Edward ACTON: *Döllinger on the Temporal Power = Selected Writings...*, III., 114.

vezett. Az idézett szövegek arra mutatnak rá, hogy Machiavellinél – legalábbis Lord Acton szemüvegén keresztül szemlélve őt – a politikai cselekvés autonóm, és nincs köze a valláshoz vagy az erkölchöz. Ahogy Lord Acton egy, a hagyatékában maradt töredékében olvashatjuk: „The central idea of Machiavelli is that the state power is not bound by the moral law. The law is not above the state, but below it.”⁴⁷ Vagy máshol: „No unwritten law. No submission to God, rather man to man.”⁴⁸ Egy helyen így nevezte Machiavellit: „Az első modern utilitarista” („The first modern utilitarian”).⁴⁹ Ha a helyes cselekvés igénye már nem elvárható követelmény, akkor az erényes cselekvés értéke elvész, és ez – ebben a gondolkodási sémában – a hatalom növekedéséhez, valamint a szabadság csökkenéséhez vezet. Érezhetjük: Lord Acton jól tudta, hogy Machiavellit nem lehet beskatulyázni; jól ismerte műveit, és próbált árnyalt képet festeni róla. A firenzei gondolkodó alakja mintha számára mégis az erkölcsi megalapozás nélküli hatalmpolitika toposzává vált volna. Gondolkodhatott volna tárgyilagosabban is Machiavelliről, de előzetes szempontja, a politikai szabadság növekedésének vizsgálata lévén már elveszítette ezt a tárgyilagosságot.

A whig tévedés

A példákon keresztül némiképpen megismerve a whig szerzők módszerét, most térjünk vissza Herbert Butterfield könyvéhez. Butterfield olyan történész volt, akit az ember egyéni sorsa érdekelt, amelyet fontosabbnak tartott a nagy politikai vagy gazdasági rendszereknél. Korai írásait – így az 1931-ben megjelent *The Whig Interpretation of History*t, amely ismertté tette őt a történészek között,⁵⁰ majd az 1949-ben közzé tett *Origins of Modern Science* címűt – az a vágy hatotta át, hogy feltárja az emberi múlt közvetlen és egyedi sajátosságait.⁵¹ Számúzni törekedett minden általános, átfogó és elvont eszmét a történeti módszerek kialakításakor. Tette ezt azért, mert az általános narratívákat preconcepcióknak, *ex post facto* az eseményekből utólag következtetett torzításoknak tartotta. Ebből fakad *The Whig Interpretation of History* című írásának alaptezíse. Butterfield egy nem-elemző, értékmentes történelemértelmezést keresett, amennyire az lehetséges. *Technical history*nak nevezte, jóllehet gyakran használta az *academic* vagy a *scientific history* elnevezéseket is.⁵² Ahogy ő mondta, a történésznek arra kell törekednie, hogy felfedje pontosan azt, ami történt.⁵³ Nem értelmezési narratívákon keresztül akarta megérteni a múltat, hiszen azok gyakran elnagyoltak, és hamis mankót kínálnak a megértéshez. Törekedett eljutni a konkrét eseményig, úgy ahogy az történt: egyéni motivációk, egyes

⁴⁷ „Machiavelli központi gondolata az, hogy az állami hatalmat nem köti az erkölcsi törvény. A jog nem az állam felett áll, hanem az alatt.” John Edward ACTON: *Machiavelli = Selected Writings...*, III., 533. (Vö. Add. MSS. 4976, 12.)

⁴⁸ „Nincs íratlan jog. Nincs alávetettség Istennek. Egyik ember csak a másik embernek van alávetve.” ACTON: *Machiavelli*, 533. (Vö. Add. MSS. 4982, 146.)

⁴⁹ ACTON: *Machiavelli*, 533. (Vö. Add. MSS. 4976, 1.)

⁵⁰ Vö. C. T[homas]. MCINTIRE: *Herbert Butterfield, Historian as Dissenter*, Yale University Press, New Haven – London, 2004, IX.

⁵¹ Vö. Keith C. SEWELL: *Herbert Butterfield and the Interpretation of History*, Palgrave Macmillan, New York, 2005, 2.

⁵² Vö. *Uo.*, 3.

⁵³ Lásd BUTTERFIELD, *The Whig Interpretation of History*, 72.

hatások között. Ahogy fogalmazott: „The primary assumption of all attempts to understand the men of the past must be the belief that we can in some degree enter into minds that are unlike our own. If this belief were unfounded it would seem that men must be for ever locked away from the another, and all generations must be regarded as a world and a law unto themselves.”⁵⁴

Butterfield szerint a történésznek arra kell rámutatnia, hogy mennyire nincs hasonlóság a múlt és a jelen között, hogy éppen ezáltal legyen a nemzedékek hiteles közvetítője.⁵⁵ Meg akarta mutatni, hogy helytelen a múltat a jelen szempontjából, a jelenre vonatkoztatva értelmezni, ahogy azt a whig szerzők tették. Erre többek között a Magna Carta példáját hozta fel: „When he [the historian] shows us that Magna Carta is a feudal document in a feudal setting, with implications different from those we had taken for granted, he is disillusioning us concerning something in the past which we had assured to be too like something in the present.”⁵⁶

A whig történész arra törekedett, hogy az eredeti feudális dokumentumot a feudális beágyazottságától függetlenül értékelje. Összefüggésbe akarta hozni azt a jelen értékrendjével, és így olyan tulajdonságaira is rámutathat, amelyeket csak a történelmi távlat, a későbbi évek eseményei alakítottak ki. Ezzel a dokumentum értelmezése nyilván új horizonton vált lehetségessé. A Magna Carta ékes példája annak, hogy a whig szerzők a politikai szabadság történetét visszamenőleg kiterjesztették, koruk szempontjai alapján újraértelmezve a múlt eseményeit. Butterfield a 19. és a korai 20. századi liberális whig történészekre irányította a figyelmét – az angol szabadság bajnokaira és a konzervatív toryk ellenségeire, akik folytonosságot állapítottak meg a Magna Carta és koruk társadalma között, és akik biztosak voltak abban, hogy koruk Angliája megtestesítette a polgári és a vallásszabadság teljességét.⁵⁷ Úgy vélte, hogy a whig szerzők módszere – a múlt eseményeit a jelenre vonatkoztatva értelmezni – elfogadható lehet, ha saját következtetéseiket kellő mértéktartással veszik figyelembe. Ha azonban ellentmondást nem tűrően komolyan veszik a jelen szempontjai által levont következtetéseket a múltra vonatkozóan, akkor ezek a következtetések a múlt megértésének akadályát fogják képezni.⁵⁸ Szerinte az események ilyen értékelése a múlt és a jelen közötti kapcsolat félreértéséhez, a történelem túlzott leegyszerűsítéséhez vezet.⁵⁹ Míg a történész a múltat a múlt szempontjain keresztül és azok miatt akarja megérteni, addig a whig történész a múltat a jelen kedvéért kutatja. A hiteles történész nem rendeli alá a múltat a jelennek, hanem megpróbálja az elmúlt korok életét az elmúlt korok szemével látni. Egy helyen így fogalmazott: „Our assumptions

⁵⁴ „A múlt embereinek megértésére vonatkozó minden kísérlet elsődleges kiindulópontjának annak a hitnek kell lennie, hogy bizonyos mértékben be tudunk lépni velünk szemben álló elmékbe. Ha ez a meggyőződés megalapozatlan, akkor úgy tűnik, hogy az egyes emberek örökre el vannak zárva egymástól, és minden nemzedéket úgy kell tekintenünk, mint egy magába zárt törvényt és világot.” *Uo.*, 9.

⁵⁵ *Uo.*, 10.

⁵⁶ „Amikor ő [a történész] olyan értékelésekkel mutatja meg, hogy a Magna Carta egy feudális dokumentum, és feudális körülmények között keletkezett, amelyek különböznek azoktól a szempontoktól, melyeket ma értékelünk, akkor eloszlatja az illúzióinkat a múlttal kapcsolatban, amelyről azt gondoltuk, hogy túlságosan hasonlít valamire a jelenben.” *Uo.*, 11.

⁵⁷ Vö. MCINTIRE, *I. m.*, x.

⁵⁸ Lásd BUTTERFIELD, *The Whig Interpretation of History*, 11.

⁵⁹ *Uo.*, 14.

do not matter if we are conscious that they are assumptions, but the most fallacious thing in the world is to organise our historical knowledge upon an assumption without realising what we are doing.”⁶⁰

Éppen ezért Butterfield a whig történelemértelmezést egyszerűen „whig tévedésnek” (*whig fallacy*)⁶¹ nevezte. Értékelése olyan történészekre megközelítésére vonatkozott, mint Thomas Macaulay, Henry Thomas Buckle vagy William Edward Hardpole Lecky, akik a politikai szabadság növekedését vizsgálták főként a reformáció utáni Európában. Butterfield szerint – jóllehet maga is közel állt a brit liberalizmushoz⁶² – a whig szerzők a jelen, a 20. század hegycsúcsáról letekintve értékelték a múlt eseményeit. Kritizálta a whig történészeket, mert a történelmet a liberális értékeken keresztül szemléltek. Tette ezt azokban az években, amikor ez a liberális megközelítés gyengének mutatkozott, mert nem adott elegendő választ a 20. századi totalitárius mozgalmak erősödésének kihívására.⁶³

Következtetések

Aldous Huxley azt írta egy helyen: „Acton szerette volna megírni az ember történetét a szabadság eszméjének történetében. Csakhogy nem írhatjuk meg a szabadság eszméjének történetét, anélkül, hogy ugyanakkor meg ne íránk a rabszolgaság tényének történetét.”⁶⁴ Huxley frappánsan fogalmazta meg a módszer furcsaságát: a politikai szabadság növekedésének szempontja alapján történelmet írni akár torz vállalkozásnak is tűnhet.

Butterfield bírálta a whig történészeket, de a bírálatok ereje nem változtat azon, hogy a whig narratíva időről-időre előkerül. Elég csak Fukuyama elképzelésére gondolnunk a történelem végéről, hogy lássuk, a módszer nem tűnt el a 19. századdal. De hadd számoljak be egy személyes élményemről, hogy jobban érzékeltessem: ez a narratíva jelen van napjainkban is. 2015-ben a londoni British Library nagyszabású kiállítását tekintetem meg, melyet a Magna Carta kiadásának 800. évfordulójára rendeztek. Amellett, hogy bemutatták a Nagy Szabadságlevél két – a Canterburyben és a Londonban őrzött – eredeti példányát, számos, a keletkezésével kapcsolatos korabeli írásos és tárgyi emléket – pecséteket, fegyvereket, használati tárgyakat, ruhákat stb. – is kiállítottak. A kurátor célja az volt, hogy a runnymede-i mező eseményének hatástörténetét is érzékeltesse, ezért a levél vélt vagy valós befolyását tükröző számtalan későbbi dokumentumot is felvonultattak. Ilyen volt – hogy csak a legjelentősebbeket említsem – az I. Károly által 1628-ban kiadott *A jog kérvénye* (*The Petition of Right*) vagy az Orániai Vilmos angliai trónra lépését jelző *A jogok nyilatkozata* (*The Bill of Rights*, 1689), az *Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat* (1776) egy példánya Thomas Jeffer-

⁶⁰ „Előfeltevéseink nem jelentenek problémát, ha tisztában vagyunk vele, hogy azok csak előfeltevések. Ugyanakkor a legmegtévesztőbb lehet, ha egy ilyen előfeltevés alapján rendezzük történelmi ismereteinket anélkül, hogy tudatosítanánk, mit teszünk.” *Uo.*, 23.

⁶¹ *Uo.*, 24.

⁶² Vö. MCINTIRE, *I. m.*, xv–xvi, 24–25.

⁶³ Vö. MICHAEL BENTLEY: *The Life and Thought of Herbert Butterfield*, Cambridge University Press, New York, 2011, 96.

⁶⁴ ALDOUS HUXLEY: *A vak Sámson*, ford. Hevesi András, Európa, Budapest, 1969, 132.

son kézírásával és az *Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának* első tíz kiegészítését tartalmazó úgynevezett *Bill of Rights* (1791). De kiállították az 1789-es francia alkotmányozó nemzetgyűlés által elfogadott *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát* (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*) bemutató anyagot vagy többek között a Jeremy Betham munkásságát, Martin Luther King Jr. és Mahatma Gandhi tevékenységét, valamint a 20. századi polgárjogi mozgalmakat ismertető egy-egy első kiadású kötetet, újságcikket vagy korabeli karikatúrát is. A kurátor végül Eleanor Roosevelttel fotóival és az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* (1948) méretes másolatával érzékeltette azt a hatást, amelyet a 800 évvel korábbi eseménynek tulajdonított. Az elmondottakból érezhetjük, hogy mennyire szembeűnő volt a kiállítás tudatos, már-már tendenciózus felépítése. A kurátori szándékot mutatja a kiállítás címe: *Magna Carta: Law, Liberty, Legacy*.⁶⁵ A felépítés és a cím egy szándékot, egy gondolkodásmódot jelöl: tudatos ívet húz a Nagy Szabadságlevél és a későbbi századok során elsősorban az angolszász világban kivívott szabadságjogokat tartalmazó jelentős dokumentumok között. Ezek összekapcsolása és az olyan alapelvek hangsúlyozása, mint a jog uralma vagy a politikai szabadság és a legalitás jelentősége egyértelműen azt mutatják, hogy a tárlatra erős hatással volt a whig történelemszemlélet.

John Lukacs felismerése szerint „a történelem jellegzetesen az embernek emberről szerzett tudása. A történelmi ismeret óhatatlanul antropomorf; következőképpen minél inkább emlékeztet történelmi tudásunk tárgya emberi jellemvonásokra, annál történelmibb és annál érdekesebb is számunkra.”⁶⁶ A whig történetírás a politikai szabadságért rajongó szerzők narratívája, és mint ilyen, óhatatlanul személyes, szubjektív és részrehajló, de legitimitását éppen abból nyeri, hogy a történelmet a maga vitalitásában, az eseményeket az eszme, a politikai szabadság igényének szemüvegén keresztül mutatja nekünk. A whig narratíva tehát jelen van fontos történelmi témájú írásokban, de a jelen gondolkodási sémáiban is, és nem lehet szó nélkül hagyni vagy egyszerűen tévedésnek minősíteni azt. Helyette sokkal inkább Ernst Mayr megközelítését tarthatjuk mértékadónak, aki az idézett cikkében bírálja ugyan a whig narratívát, ám javaslatot is tesz egy árnyaltabb, de hasonló módszer alkalmazására, melyet a fejlődés történetírásának (*developmental history*) nevez. Javaslatában a történelemtudomány az eszméket vizsgálja azok történetiségében, elemez és tisztáz bizonyos összefüggéseket, de nem célja egy állandó, karakteres elképzelés alapján rendezni azokat. Mayr megközelítése finoman tart távolságot az előítéletektől, nem határozza meg erős teleológia. Hangsúlyozza, hogy a whig történészekkel szembeni kritika gyakran megalapozatlan. A múlt tanulmányozásának – főleg az eszmék története esetében – összehasonlító és szelektívnek kell lennie, de történetinek kell maradnia, nehogy az előítéleteink rejtsek el előlünk az eseményeket. A történelmet soha nem leszünk képesek teljesen tárgyilagosan értelmezni, az események megértése (úgy, ahogy azok történtek), illúzióknak tűnik. A whig narratíva hangsúlyeltolódásai inkább arra figyelmeztetnek bennünket, hogy körültekintően vetítsük rá a saját elvárásainkat a múltra. Mindezek alapján úgy tűnik, az eszmét jelen állapotában, annak történetéből kell megértenünk. De ez

⁶⁵ A katalógus is ilyen címen jelent meg: Claire BREAY – Julian HARRISON (szerk.): *Magna Carta, Law, Liberty, Legacy*, The British Library, London 2015. (A kiállítás 2015. március 13. és szeptember 1. között volt látható.)

⁶⁶ LUKACS, *I. m.*, 241.

már nem feltétlenül jelenti azt, hogy a jelen szempontjait vetítjük a múltra, hanem azt, hogy a jelen egy folyamat részeként, a múltból akarjuk megérteni. Ebben az összefüggésben a múlt persze jelenszerű lesz, a jelen állapot alapján rekonstruáljuk, hiszen egy-egy eszme fejlődésének története szelektív: azt feltárva kutatjuk a múltat és építjük a jövőt.

A kanyargó Piva folyó (Montenegró)